

Знам'яті літ

Ігор Русанівський

СКОРБОТНА ТРАГЕДІЯ РЕПРЕСІЙ (Пам'яті Макара Русанівського)

Мій батько, літературознавець Макар Русанівський, народився 6 серпня 1904 р. на хуторі Миколаївка, Гадяцького повіту Полтавської губернії в сім'ї коваля Олексія та Лукерії Русанівських; подружжя мало двох доньок і трьох синів. Гадаю, що прізвище наше дуже давнє, започатковане від “русалій” та “русаній”; адже в Україні чимало сіл із такими милозвучними назвами: Русалівка, Русанівка. Неподалік хутора Миколаївка також є Русанівка, тож маємо підстави вважати, що саме звідси й походить мій батьків рід.

Малолітній допитливий Макар свою науку розпочав у Липово-Долинській 1-й трудовій семирічній школі-клубові, яку закінчив 1921 р. Педагогічна рада 5 вересня засвідчила, що “т. Русанівський Макар Олексійович, прослухав і засвоїв курс 7-ої класи єдиної трудової 1-ої школи-клубу, де викладають такі дисципліни: математика, фізика, рідна мова, історія, географія, природознавство і співи”. Того ж року його зарахували на Гадяцькі трирічні педкурси, після закінчення яких 1924-го з партколективом ЦК КП(б)У його відряджають до села Попівка Червоноградського району “для агітації та проведення весняної засівної компанії”. А з вересня того ж року батько почав викладати в Ясинівській школі Овідіопольського району Сталінського округу і працював там до 30 липня 1927 р.

З осені того ж таки року він був зарахований студентом Харківського педінституту профосвіти. Збереглася навіть характеристика, видана батькові колективом ЛКСМУ педінституту: “Русанівський Макар Олексійович, член ЛКСМУ з 1925 року. До ВИШу працював на активній комсомольській роботі (секретар осередку – 2 роки та член райкому ЛКСМ – один рік) у Сталінській окрузі і на профроботі”. У ВИШі з 1927 р. Русанівський був членом бюро комсомольського осередку, а з 1929 р. на профроботі: членом профкому та відповідальним секретарем двох виборів: “Як комсомолец тов. Русанівський витриманий, активний. З комсомольською роботою та профрботою справлявся і сумлінно її виконував”. Характеристику написано 9 лютого 1931 р.

1930 р. М. Русанівського ЦК ЛКСМУ мобілізує на рік для проведення пропагандистської роботи в Донбасі (Чистяхівський район). Країні “майбутнього соціалізму” в селах та містах конче потрібні були агітатори. Хліб і вугілля – ось два головні напрямки, куди більшовики спрямовували найкращі пропагандистські та інтелектуальні сили.

Того ж 1930 р. Макар Русанівський та Єлизавета Середа зареєстрували шлюб у селі Овлаші Роменського району Дубенської округи (де народилася і мешкала з батьками моя мати). Батько повернувся з Донбасу виснаженим, агітація та погане харчування далися взнаки, бо він захворів на виразку шлунка. Довелося молодій дружині взятися за лікування свого чоловіка. У подружжя, яке

навчалося в Харківському інституті народної освіти (невдовзі перейменований на університет), 25 червня 1931 р. народився мій брат Віталій.

Навчаючись в ІНО, М. Русанівський іще працює в апараті ЦК ЛКСМУ (1931 – 1933 рр.); це дає йому змогу підтримувати своїх і материних родичів у селі, де в той час лютував голодомор... Однак більшовицькі вожді переконували, що йдеться тільки про “тимчасові труднощі” й “боротьбу з антирадянськими елементами”. Англійський журналіст Артур К’юстер, котрий бував у Харкові в 1932–1933 рр., писав, що в пресі не було “жодного слова про голод, епідемії, вимирання цілих сіл, навіть про відсутність електрики в Харкові газети не згадали. Над величезною країною простяглася завеса мовчанки”.

Батько, звиклий до нестатків, імовірно, теж не все знав про страшне лихо. Він і відомі йому факти, можливо, уважав за “тимчасове явище”, “куркульський саботаж”. Це вже тепер знаємо, як підсумовував шеф ОДПУ Балицький результати “боротьби з антирадянськими силами” в республіці: “У 1933 році кулак ОДПУ вдарив у двох напрямках. Спочатку його удар відчули на собі куркульські петлюрівські елементи на селі, а по-друге, головні осередки націоналізму”.

Насамперед ішлося про сфабрикований процес над Спількою визволення України. Невідомо, як сприймали його мої батьки, котрі тоді навчались у Харкові. Адже засудили їхніх найкращих учителів. Ризикуючи, батько все ж зберігав у себе лекції М. Зерова та інших видатних учених, репресованих за безглуздими звинуваченнями. Те брехливе дійство ще тоді влучно нарекли “процесом СВУ за сценарієм ДПУ”.

Саме на той час, очевидно, батькові конче потрібна була довідка про його соціальний стан. У документі, який йому видала Гречано-Митрофанівська сільська рада, зазначено, що “дореволюційний стан батьків Русанівського М. О. середняцький, мали землі 3,5 га, одну хату, одну клуню, один хлів, одну коняку та корову. В сучасний момент його батьки в колгоспі з 1931 року, мають хату спільно з другим сімейством, сам Русанівський М. О. з 1930 року прожився за межами сільради”.

Після закінчення Харківського держуніверситету 1934 р. М. Русанівський півтора року працює в Українському інституті радянського будівництва та права ім. Л. Кагановича. А із січня 1936 р. він став аспірантом Київського держуніверситету імені Т. Г. Шевченка, маючи вже необхідний на той час трудовий стаж 11 років, про що свідчить довідка від січня 1936 року.

Отже, у батька починається новий етап життя – напружений, творчий, цікавий. Він викладає в Київському університеті, проводить активну наукову роботу при Інституті літературознавства Академії наук УРСР, виступає в періодиці, пише ґрунтовне дослідження “Шевченко і українська література першої половини ХІХ століття” (частково надруковане в “Наукових записках” Київського держуніверситету, 1939 р., №1).

А 1937 р. трапилась неприємна подія: за наклепницькою заявою викладача університету Стебуна батька виключили з кандидатів у члени ВКП(б). Але через рік поновили й одразу прийняли до лав партії. Треба знати, що на той час це було неабияке випробування – позбутися довіри.

Тоді і я народився. Усі ми жили на Батієвій горі в маленькій хатині. Старший брат Віталій, пригадуючи ті часи, розповідав, як багато працював наш батько: “У двох маленьких кімнатках нас жило четверо. За стінами дідусь прибудував іще кімнатку для себе та бабусі, поставив там другу піч. Зовсім крихітна була кухня, уночі вона перетворювалась на батьків кабінет. Коли всі засинали, він сідав за стіл і працював до світанку. Його й заарештували вночі за письмовим столом”.

Там і була написана батькова дисертація, згодом успішно захищена. Ось витяг із протоколу засідання вченої ради Київського університету від 19 червня 1940 р.: “Председатель совета – ректор университета – т. Русько А.И., ученый секретарь – проф. Гершанов М. М.

Слушали: О присуждении Русановскому М. А. ученой степени кандидата филологических наук.

Постановили: Постановление ученого совета филологического факультета от 9-го июня 1940 г. утвердить. Присудить Русановскому Макару Алексеевичу ученую степень кандидата филологических наук”.

А ось витяг з університетського протоколу №25 від 5 червня 1941 р., за 15 днів до батькового арешту:

“Слушали: 213 об утверждении Русановского Макара Алексеевича в ученом звании доцента.

Постановили: Утвердить Русановского Макара Алексеевича в ученом звании доцента на кафедре “украинская литература”.

Наведу один документ, який таємно надійшов із Москви до Києва у відповідні органи від головного ката НКДБ Меркулова 23 червня 1941 р., №2445/м, тов. Мешику:

“...Рассмотрите дела на всех имеющихся у Вас арестованных органами НКГБ и составьте списки на тех, которых Вы считаете целесообразным расстрелять. В списках укажите имя, отчество, фамилию, год рождения, последнюю должность или место работы перед арестом, а также краткое содержание обвинения с указанием, сознался ли арестованный.

Указанные списки вышлите не позднее 23 июля”.

22 червня німці напали на Радянський Союз. А 25 червня 1941 р. вночі заарештували мого батька. Обшук тривав недовго, після чого був складений акт, що засвідчував: “На основі ордеру №82 від 25 червня 1941 року співробітники НКДБ лейтенант Моль та сержант Мотир в присутності понятої Бабет Віри Олексіївни склали акт про вилучення в громадянина Русанівського Макара Олексійовича за адресою: Батієва гора, 10 лінія, буд. №7, кв.І.І таких документів: паспорт, військовий квиток, союзний квиток (так у документі. – І. Р.), партійний квиток. Книжок: 1. “Патріотизм” Д. Донцова; 2. “Націоналізм” Д. Донцова; 3. “Прокляті роки” Ю. Клена; 4. “Гербарій” Є. Маланюка; 5. “Де стоїмо” Є. Оршана; 6. “Доба націоналізму” Є. Оршана; 7. “Революційна стихія” Ю. Тютюнника; 8. “Життя і творчість А. Кримського” (на 12 сторінок); 9. “Нова українська література” (на 165 сторінок); 10. “Різні нотатки” (на 15 сторінок)”...

На нашу круту вулицю “чорний ворон” заїхати не зміг, тому лейтенант і сержант із арештованим батьком спустилися донизу й повз депо подалися до Лук’янівської в’язниці, де відбувся перший і останній допит. Усе було заздалегідь вирішене й визначене без суду, адвоката і свідків. 6 липня нібито за прокурорським рішенням нашого батька розстріляли.

Далі наведу показання арештованого Макара Русанівського, перекладені мною з російської мови.

“У ніч із 25 на 26 червня мене заарештували органи НКДБ і звинуватили в контрреволюційній діяльності. Стосовно пред’явлених звинувачень даю такі показання:

З самого початку моєї свідомої діяльності й до кінця 1937 року в мене не було ніяких хитань у політичних питаннях. Поворотним пунктом у моїх політичних настроях став кінець 1937 року, коли мене зовсім несправедливо виключили з кандидатів партії, начебто за зниження пильності до ворогів народу. Це викликало відповідний пригнічений настрій. Справа тяглася вісім місяців, я був відірваний від колективу й заглибився в науку. Завдяки січневому

рішенню партії мою справу переглянули й мене поновили в партії. Та все-таки образа лишилася, тому що навіть після поновлення я відчув нещире до себе ставлення.

У цей час я почав педагогічну діяльність в університеті. У 1933 – 1938 роках, як відомо, чимало колишніх арештованих як ворогів народу було реабілітовано й повернуто до трудової діяльності. З моїх близьких знайомих реабілітували Іщука¹. Він мені багато розповідав про життя та побут арештованих у тюрмах, про перегини, допущені в тій справі. І на мене як людину вразливу це справило чималий вплив. Перегодом ці сумніви навіть посилювались, я навіть став перейматися думками про глибокі помилки, допущені партією в цьому питанні, ділився своїми враженнями з іншими товаришами й часто знаходив однодумців.

Прибулі з в'язниць та заслань (Іщук, Побиванець, Єфременко та інші) особливо наголошували, що серед в'язнів найбільша кількість української інтелігенції. Оскільки, [як] я вже говорив, багатьох було реабілітовано. Усе ж думки із цього питання лишались невиясненими, мені здавалося, що в цьому також було допущено велику помилку. На цю тему я неодноразово бесідував із цілим рядом знайомих мені товаришів: Нагорним, Бернштейном, Луговим, Комишанченком, пізніше з Базилевським, Рубаном та іншими. Думки приблизно сходилися на одному: якщо серед арештованих і була якась невелика частина ворогів народу, то більшість української інтелігенції було ізольовано помилково.

Десь на початку 1939 року до мене на факультет приходив Нагорний і починає розмови про те, що багато української інтелігенції розгромлено. Частина визначних діячів української культури (академіка Кримського, доктора наук Петрова, професора Грінченка та інших) притягають до робіт, а замість них до керівництва приходять люди, які не знають української культури. При цьому робились посилання на ряд товаришів[,] за національністю євреїв [–] Стебун, Плісецький та інші, які засвоїли лише окремі галузі української культури й науки.

На всі такі розмови я реагував і навіть їх підтримував. Зокрема, що стосується Стебуна². Та невдоволення ним спочатку було суто суб'єктивне, за те, що він був серед тих, хто подав матеріали на виключення мене з партії 1937 року. Особливо я був далекий від ідеології зоологічного шовінізму й антисемітизму. Там, де я бачив справжню людину, хоч би ким вона була за національністю, я з нею думав. За приклад може бути моє ставлення до Бернштейна³, воно було суто дружнє.

Початок Другої світової війни також приніс у мою свідомість неясні почуття. Звісна річ, моє ставлення до визвольного походу Червоної армії на Західну Україну було позитивне. Але організація цієї кампанії мене вельми вразила своєю непідготовленістю. Я дещо перебільшував часткову паніку, яка виникла в Києві в перші дні походу, особливо перебої постачання. І водночас мені здалося, що наша країна, незважаючи на всі старання, досить слабо підготовлена з

¹ *Іщук Арсен Олексійович* (1908 – 1982) – український літературознавець і письменник. У 1952 – 1972 рр. – завідувач кафедри історії української літератури Київського університету ім. Т. Г. Шевченка.

² *Стебун Ілля Ісаакович* (справжнє прізвище Кацнельсон) (1911 – 2005) – український літературознавець і критик. У 1938 – 1941 рр. – відповідальний редактор журналів “Літературна критика” й “Радянська література”, старший науковий співробітник, завідувач відділу радянської літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. У 1939 – 1941 рр. – завідувач кафедри історії української літератури Київського університету ім. Т. Г. Шевченка.

³ *Бернштейн Михайло Давидович* (1911 – 2002) – український літературознавець. Автор праць з історії української літератури, критики й журналістики: “Літературно-текстологічний аналіз поеми “Гайдамаки” Т. Г. Шевченка” (1939), “Шевченко і російська література” (1947), “Деякі питання текстології ранніх творів Т. Шевченка” (1973), “Українська літературна критика 50–70-их рр. XIX століття” (1959), “Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50 – 60-их рр. XIX століття” (1959).

воєнного погляду. І я тут був не самотній, знаходив однодумців, і це ще більше впливало на мій настрій. Згодом мене вразили розповіді учасників походу, котрі говорили про ті неподобства, які дозволяли собі командири Червоної армії й направлені туди радянські й партійні працівники, [як-от] закупка промислових товарів та продуктів і т. д. Мені здавалося, ніби наша преса перебільшує успіхи наших військ щодо фактично розбитої польської армії. У той час мене вразила потужність і швидкість удару, завданого польській армії з боку фашистської Німеччини. Про це я чув із розповідей учасників походу до Польщі товаришів Погорілого, Степаненка, Дугового та інших, котрі давали негативну характеристику організованості нашої армії в цьому поході. Мене також цікавило ставлення західної української інтелігенції до походу нашої армії й до звільнення народу з-під ярма польських панів. Товариші, які поверталися, передавали це по-різному й зазвичай у своїй суб'єктивній інтерпретації. З розповідей Копиці, Марченка, Стебуна та інших я робив висновок, що ми не завоювали симпатії інтелігенції. Нарешті приїздить зі Львова Нагорний, і своїми розповідями він змалював мені картину про становище у Львові в такому дусі: загалом народ задоволений фактом воз'єднання Західної України зі Східною. Але інтелігенція вельми невдоволена політикою, яку провадить радянський уряд – широкі арешти й висилки в краї, присилання працівників, котрі не знають тамтешніх умов, звичаїв та мови й розмовляють здебільшого російською.

Нагорний розповідав про свої зустрічі у Львові зі Стефаниками, Юрієм та Семеном, із Баландиком, Возняком, Щуратом та іншими представниками інтелігенції. Веліся з ними розмови про настрої західних українців, про інші автономні тенденції, про ставлення до фашистської Німеччини тощо... Зустрічі ці мали характер вивідувань про настрої інтелігенції в Києві. Я бачив, що Нагорний перебував під великим впливом цих зустрічей і охоче розповідав про них. Розповідав особливо мені, Іщукові, Луговому, Комишанченку, Чубачеві та іншим. Я точно не знаю, яку він звідти привіз літературу, знаю лише, що "Українську енциклопедію", "Історію українського війська", чимало наукової літератури – подарунки від учених.

Про свої ці поїздки Нагорний розповідав або в деканаті філологічного факультету, коли приходив на лекції, або в інституті, чи й просто на вулиці під час зустрічей. Мабуть, відповідні розмови провадив він і зі студентами педагогічного інституту, у якому на той час працював.

Торкнуся ще питання про свою поїздку в західні області. 1940 року восени за наполяганням дирекції Інституту літератури я виїхав до Львова для редагування ювілейного видання творів Івана Франка. Там уже працювала частина наших товаришів – Копиця, Куп'янський, Бернштейн та інші. Тоді я вперше зустрівся зі львівськими вченими діячами. Кілька разів зустрічався з академіком Возняком, один раз із академіками Студинським і Щуратом, із професорами Сімовичем і Свенцицьким. Декілька разів зустрічався у філіалі інституту й на квартирі з братами Стефаниками – Юрієм і Семеном. Вони завжди були готові мені прислужитися. За цей час із ними було проведено кілька бесід. Перша розмова відбувалася на тему утисків радянською владою української інтелігенції, потім про політику партії на селі і, нарешті, довкола міжнародних питань. Вони заявляли, що радянська влада добре зробила, об'єднала розірвані кордоном народи, але ганили застосування законів владою щодо нових областей; треба було зберегти хоча б якийсь перехідний період. Рішуче засуджували вони політику партії на селі, різні думки висловлювали про міжнародне становище. Загалом же можна було зробити висновок, що ці люди досить вороже ставляться до радянської системи та її політики у своїх питаннях, і особливо національному. Я бесідував про це з нашими товаришами Бернштейном, Копицею, Куп'янським, Гуфельдом

та іншими, і вони мені казали, що ці настрої львівської інтелігенції відомі всім, й особливо органам влади. Та коли ці люди не схаменуться, [то] в потрібний час їх можуть ізолювати. Отож так само терпляче, як усі, і я поставився до львівської інтелігенції, з якою зустрічався.

Так само склалось і з академіком Возняком; усі погляди й настрої цього депутата мені стали зрозумілими після двох-трьох бесід із ним. Звісна річ, що і його погляди радянській політиці були ворожими, і мені здавалось, що він ніколи не перебудується на новий лад. І про це також усі знали. Академік Возняк подарував мені декілька книжок зі своєї бібліотеки, а також кілька своїх праць і відбитків, зокрема показав кілька брошур буржуазного націоналіста, ворога радянської влади Донцова. Позаяк я не мав нагоди прочитати їх там через завантаженість редакторською роботою, [то] я взяв їх із собою до Києва. Я не вважав це за злочин, тим більше, що подібну літературу я бачив у наших товаришів, котрі побували у Львові – Стебуна й Копиці¹. Приїхавши додому, я прочитав брошуру Донцова і сховав, щоб ніхто з моїх знайомих, котрі бували в мене, не змогли її знайти, оглядаючи мою бібліотеку. Крім мене, її ніхто не читав, це стверджую з усією відповідальністю. Я вважав, що науковому співробітникові, комуністу дозволено і треба знати, що пише про нас Донцов. Тим більше, що питання стосується пропаганди, з якою в нас велася боротьба. Зараз я вважаю, що, можливо, учинив це необдуманно.

Який я зроблю з усього цього для себе висновок, коли стою перед суворим судом нашої Вітчизни, особливо в такий вирішальний момент, котрий ми переживаємо?.. Я вважаю, що, можливо, у дечому й винен, якісь мої недобрі настрої і вплинули на мою роботу, і я готовий нести за це відповідальність. Але мені здається, що я – людина, котра в дечому й заблукала, але в якій все-таки лишилася здорова основа, і радянський суд, розслідуючи мою справу, мусить зважити на мене як такого, у котрого є всі можливості загладити свою провину. Я прошу зберегти мені життя й надати змогу на практиці, у конкретній, може[,] навіть кривавій боротьбі, довести, що я можу принести чималу користь нашій Батьківщині. Прошу дати мені можливість померти так, щоби мої дорогі діти Ігор і Вітя знали, що їхній батько загинув не як ворог Вітчизни, а [як] її справжній патріот”.

Показання підсудного Макара Русанівського, 29 червня 1941 року...

Далі – відповіді на запитання слідчого органів НКДБ, поставлені підслідному Макарові Олексійовичу Русанівському...

“Запитання: До якого періоду стосується виникнення вашої націоналістичної організації?”

Відповідь: Юридично ніякої націоналістичної організації не існувало, була просто група людей, котрі зблизилися десь наприкінці 1939 року. Це були особи, які зійшлися між собою в національному питанні, зокрема – Нагорний, Луговий і я (Русанівський). До нас горнулися: Бондаренко, Єфременко, Чубач, Комишанченко, Базилевський, Мишовець, Булат. Якогось там визначеного керівництва група не мала, бо кожен із нас і не мислив себе учасником якоїсь організації, тому що це одразу надало б їй відтінок контрреволюційності. Ніхто не претендував на [роль] “вождя”. Справа пішла шляхом вишукування українських традицій. Знайомилися з людьми, які мали авторитет у вченому світі, цікавилися думками академіка Кримського, професора Грінченка, Оглобліна, Петрова. Виявляли інтерес до настроїв у Спільці письменників, зокрема, наскільки твердо порвали з націоналістичними тенденціями Тичина, Рильський, Яновський, Іван Ле.

¹Копиця Давид Демидович (1906 – 1965) – український літературознавець і критик. У 1938 р. – учений секретар, у 1939 – 1941 рр. – заступник директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Запитання: Яку роботу виконував кожний учасник організації?

Відповідь: Я вже казав, що це була не якась оформлена організація, а просто група людей, знайомих людей, тому ніякого поділу праці не існувало... А було ось що: кожен намагався для себе в'янути настрої своїх товаришів – викладачів, аспірантів, студентів, що вони думають про осіб, які раніше зазнавали арешту, справедливо чи надаремне вони постраждали. Усі сходились на тому, що вони свої люди, тільки дещо залякані. Чимало роботи зводилось і до в'янення таких настроїв у наукових гуртках, зокрема у фольклористичному гуртку, який вів Максим Нагорний в університеті й у педінституті, у наукових дискусіях із питань літератури в університеті й в академії. Зокрема, коли в Інституті літератури прозвучала доповідь академіка Білецького про періодизацію історії української літератури, в якій висунуто тезу визвольної боротьби народу, це викликало серед нас велике задоволення. Я вважав, що ця теза цілком закономірна, тоді часто популяризував її серед аспірантів і студентів. Нагорний також популяризував цю ідею в історії розвитку українського фольклору. Луговий у своїй дисертації на тему “Українські народні думи в літературі” рішуче критикував праці Стебуна та інших літературознавців, які її недооцінювали.

На початку кожен з учасників групи критикував окремі недоречності у проведенні національної політики нашої партії, зокрема мовної, літературної, театральної, шкільної та інших. Точилися розмови, що на Україні замало літературно-художніх журналів, обурювались ми й закриттям газети “Вісті”. Особливе невдоволення викликало серед нас те, що в керівництві журналу “Літературна критика” та “Літературної газети” мало українських національних кадрів. Це, безумовно, було несправедливо, зрештою воно було виправлене нашим ЦК, що начебто не давало причин для розмов. Але розмови тривали стосовно мовної проблеми: деякі середні школи в Києві з викладанням українською мовою переведені на російську мову, що кваліфікувалось як русифікація освіти.

Особливо багато розмов точилося навколо становища з українською мовою в Київському держуніверситеті. Але після 1937 року більшість викладачів, які читали предмети українською мовою, перейшли на російську. Більшість партійних, комсомольських і профспілкових зборів, засідань кафедр і вчених рад теж провадилися російською мовою. Усе це викликало різке невдоволення. Ми вважали, що українська мова, мова Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, принижується. Якщо до цього додати, що в Києві більшість російського населення говорять своєю мовою, то все це давало підстави думати про посилення русифікації міста. Те саме можна сказати і про інші галузі національно-культурного будівництва. Ми також говорили, що партія мало висуває на керівні пости українські національні кадри, що в керівництві нині багато людей, які не знають національних особливостей українського народу, а це тільки на перешкоді такій важливій роботі. Загалом ця критика була здоровою й не мала якогось ворожого характеру. Інші питання економічного, господарського спрямування мене та інших мало цікавили, хіба що крім невдоволення чергами та нестачею продуктів.

Запитання: Що говорили ви про воєнну міжнародну обстановку? Чи багато провадили бесід про міжнародну політику нашого уряду та про воєнні можливості нашої країни?

Відповідь: Про це я вже говорив попередньо. Можу додати ще те, що з різних інформацій у багатьох із нас виникло враження, що Радянський Союз не готовий до війни, і цим я особисто поясню наш договір із фашистською Німеччиною. Я особисто мав переконання на досвіді боротьби нашої Червоної

армії в Західній Україні й у зіткненні у Фінляндії. У той час як капіталістичні й фашистські країни посилено готуються на нас напасти, ми недооцінювали сили ворога, переоцінювали свої сили й можливості. Зокрема, мені здавалося, недостатній також моральний стан населення у зв'язку з деякими економічними й господарськими труднощами в нас у країні. Багато з моїх знайомих, цивільних і військових, ще 1940 року говорили мені: для того, щоби відбити або зламати силу зовнішнього ворога, особливо Німеччини, нам потрібно два-три роки. Ось чому я із сумом дивився на перспективи можливого зіткнення з ворогом. Що ж стосується мого особистого погляду на претензії фашистської Німеччини до України. Я завжди вважав, вважав і вважатиму ці претензії лише колоніальними, бо мені це відомо із самої суті нацистсько-фашистської експансії у світі. Тому б я ніколи не міг погодитися в ім'я будь-якої мети з позицією західноукраїнських націоналістів, які покладають свої надії на фашистську Німеччину. У тому, що потрібно зберегти тісний союз із російським народом, я ніколи не мав сумніву як з об'єктивного, так і суб'єктивного погляду. Наголошую, що погляди мої на перспективи війни СРСР із капіталістичними країнами були похмурими. Знаю також, що такий настрій ніяк не сумісний з обов'язками кожного чесного громадянина нашої країни – підвищувати моральну силу народу.

Запитання: З якого періоду ви знайомі з кожним учасником цієї групи, яка провадила націоналістичні розмови й агітації?

Відповідь: Як я раніше говорив, близьким для мене був Нагорний, також Луговий. Із 1937 року дуже добре знайомий із Чубачем, із яким за весь час предметно говорив разів два-три. З Бондаренком та Єфременком знайомий, але ніколи з ними не мав розмов. Краще про них може розповісти Луговий. З Єфременком знайомий іще з 1939 року, а з Бондаренком із 1940 року. Комишанченко, мені здається, може мати деякі хитання, але в цілому ідеологічно здоровий комуніст. Із ним я знайомий із 1937 року. І з Базилевським знайомий із 1937 року, про мої настрої він знає, мав я з ним бесіди стосовно питань національно-культурного будівництва на Україні. З товаришами Мишовцем та Булатом бесідував разів два, перша бесіда стосувалася міжнародного становища в такому дусі, як я говорив, у другій бесіді йшлося про закриття газети "Вісті".

Запитання: Які ж усе-таки цілі та завдання ставила перед собою ваша націоналістична група?

Відповідь: Цілей та завдань не було й не могло бути. Я особисто ставив перед собою мету: повести свою працю так, щоби досягти ще ширшої національно-культурної роботи в усіх галузях культури. Дехто натякав про національно-культурну автономію, але на якій основі мусить бути ця автономія, буржуазній чи ще там якійсь, про це навіть не йшлося, бо ніякої ясності тут, на мій погляд, не було.

Запитання: Де провадилися зібрання вашої групи?

Відповідь: На це запитання я відповідаю категорично: ніяких спеціальних зборів не було, як і визначеного місця збору. Бесіди провадилися час від часу, епізодично, більше всього в час прогулянок, під час роботи, за склянкою вина у винній крамниці і, найрідше, це на чийсь квартирі. За весь час Нагорний був у мене два-три рази, чотири-п'ять разів заходив Луговий, двічі Комишанченко, ото й усе. Які велися розмови, я вже казав вище... І ще раз наголошую, що ніякої організації в нас не було. Жодного з названих мною товаришів не можна назвати навіть націоналістом. Деякі висловлювали своє невдоволення тими чи тими питаннями національного будівництва, ішлося навіть про національно-культурну автономію, але все це зводилося тільки до розмов. А якщо такі розмови глибоко ворожі нашій партії, то мені навіть незручно й прикро говорити

про це. Невже ж я зійшов на шлях свідомої пропаганди якогось ворожого партії й народові гасла, а далі цей шлях привів би мене до ще активнішої ворожої діяльності... Та, на моє щастя, органи НКДБ поклали край цій моїй роботі, у якій націоналістичні настрої такі очевидні... І все ж, гадаю, що вони не такі аж надто тяжкі, щоби за них знищити мене фізично. Тому наостанок прошу помилувати мене й мою сім'ю й дати змогу стати чесним радянським трудівником.

Арештований Макар Русанівський”.

“Я особисто ставив перед собою мету – повести свою працю так, щоби досягти ще ширшої національно-культурної роботи в усіх галузях культури”. Ці батькові слова можна класти в основу кожної актуальної національної справи. І це найголовніше, що його хвилювало, він щоразу доводив своєю роботою – ночами, наодинці зі своїми думками та прагненнями.

Ось чого так запекло боялися й бояться тоталітарні режими – національно свідомого чуття і правдивих знань з історії свого народу. А це ж і дає щоразу поштовх до всякого відродження й натхнення до звершень в ім'я своєї Вітчизни.

Батькові не дали цього зробити, укоротили віку, не маючи на те жодного юридичного й морального права. Однак гадаю, що він посів би чільне місце в когорті визначних українських учених, бо мав до цього чималі здібності: аналітичний розум, уразливе й чуйне серце. Проте ліпше хай скажуть ті, хто знав його та вчився в нього.

Пригадує доктор філології Лариса Скрипник:

“Звістка про арешт викладачів М. Русанівського й М. Нагорного, студентів нашого курсу М. Слюсаря, І. Посовня та інших дійшла до нас наприкінці червня, коли ми копали оборонні окопи навколо Києва. Вона викликала глибоку скорботу й великий подив. Нічого підозрілого, ворожого ми в цих людях не помічали... Ще 23 червня, на другий день війни, наша група складала Макарові Олексійовичу іспити. Ми з Клавдією Чумак зайшли першими, і він розповів нам, що цілу ніч не спав, копав у дворі щілину-окоп для порятунку своїх малолітніх синів. Це була наша остання зустріч... Закрутив нас вихор війни, розметав по світу, і лише пізніше ми довідалися про трагічну долю викладачів, репресованих у перші дні війни, а ще згодом – і про їх посмертну реабілітацію...”

Мені важко пригадати всі подробиці рис Макара Русанівського. Запам'яталися лише струнка постать, пильні добрі очі, спокійний (я би сказала – душевний) голос, його органічна, не акцентована інтелігентність. Ми ловили кожне слово на його лекціях, старанно конспектували. Тоді ж іще не було ні одностомних, ні багатостомних дозволених видань з історії української літератури. Свій конспект лекцій М. Русанівського я вихопила з камери схову студентського гуртожитку на Солом'янці, коли фашисти вже були біля Голосієва, і він став одним із посібників для однокурсників, яким пощастило під час війни продовжувати навчання в Об'єднаному українському університеті у Кзил-Орді.

Для багатьох студентів шлях у науку почався з курсових робіт, якими керував саме Макар Русанівський. Він пропонував такі теми, які вимагали й самостійного добору літератури, і самостійного аналізу. Пригадую, з якою насолодою й натхненням я працювала над темою “Поет-романтик Віктор Забіла”. Праця в бібліотеках виховувала смак до наукового пошуку”.

Спогади письменника Володимира Малика:

“Добре пам'ятаю М. О. Русанівського, який читав курс української літератури першої половини XIX століття. Середнього зросту, чорнявий, мав правильні риси обличчя, виразні очі, високий лоб. На щоках – легкий смаглявий рум'янець. Приємний тембр голосу й некваплива манера розповіді. Скільки знаю, носив добре випрасуваний темно-сірий костюм. Усе в цій людині приваблювало, милувало око. Був від природи наділений якоюсь стриманою мужньою

чоловічою красою. Нагадував дипломата: завжди із краваткою, увічливий, витриманий. Не пригадую його ні схвильованим, ні тим більше роздратованим. У пам'яті залишилися дуже виразно ті хвилини, коли бачив його востаннє.

Це було 23 червня 1941 року. Ішов другий день війни. Перед університетом – юрба студентів, викладачів. Розмови, розмови, схвильовані, тривожні. Ми, третьокурсники, мали в цей день складати курс української літератури – Русанівському.

І ось він з'явився. Як завжди чисто поголений, бездоганно вдягнутий. Ми пішли за ним – у новий корпус університету на розі Володимирської та бульвару Шевченка, у ту аудиторію, де він упродовж року читав нам лекції. В аудиторії прохолодно, високо амфітеатром здійснюються світло-дубові сидіння... Ми – четверо хлопців із групи – розмістилися внизу, за столом. Витягли білети, зразу ж почали відповідати. Не думалося про оцінку, яка там оцінка? Уже війна!..

Русанівський мовчки послухав нас і взяв наші матрикули – усім поставив п'ятірки, запитав: “Чи дуже постраждав Київ від нападів ворожої авіації?..” Ми розповіли, що знали: “Розбомбили військовий аеродром у Жулянах, без успіху скинули бомби на мости через Дніпро, обстріляні на наших очах військові училища на Солом'янці...” Він мовчки вислухав, потиснув усім руки: “Щасти вам, хлопці! Усіх нас чекають важкі часи, нелегкі випробування! З фашистами війна буде жорстока!..” На цьому розпрощалися. І ніяк не думали, що бачимо його востаннє...”

Думка доктора філології Михайла Нечиталюка, викладача Львівського університету:

“Про конспект Русанівського з історії нової української літератури я пригадав собі 1946 року, коли за рекомендацією співробітника Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР Давида Копиці прибув одразу ж після демобілізації з армії до Львова. За час війни з голови вивітрилися набуті університетські знання з рідної літератури. Хотілося їх освіжити, відновити, поповнити, щоб органічно ввійти в ритм науково-дослідницької роботи... “Яким би чином добути конспект Русанівського?” – запитав свою однокурсницю Клавдію Чумак, тоді вже аспірантку третього року навчання... “Дуже просто, – відповіла вона, – він у мене є...”

І от наступного дня в хаті її брата Прокопа ми вже розбирали та впорядковували рукопис лекцій Макара Русанівського з історії нової української літератури. Ми тоді були просто щасливі. За тих умов, коли ми не мали в руках “Нарису історії української літератури”, виданого в Уфі, а тритомна “Історія української літератури” М. С. Возняка закінчувалася XVIII століттям, кращого посібника для вивчення літератури XIX століття, ніж конспект М. Русанівського, просто не існувало, принаймні для нас, початківців літературознавства.

Я позичив цей конспект на кілька вечорів і взявся його переписувати... І ось він переді мною, зберігся-таки, не запропастився за ці сорок років... На звороті титульної сторінки стоїть назва “Лекції Русанівського в КДУ 1940 – 1941 рр”.

На жаль, конспект цей я скопіював не повністю. За браком часу переписав лише кілька тем, а саме: “Гулак-Артемівський”, “Євген Гребінка”, “Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко”, “Література 30 – 40 років” і розпочав тему “Початок діяльності Кирило-Мефодіївського братства 1846 року”. Кожна тема починалася списком рекомендованої спеціальної літератури до вивчення окремих питань. Залишено місце для літератури про Квітку-Основ'яненка. Бракує вступної частини (залишено кілька чистих сторінок), продовження тем.

Звісна річ, за браком повного тексту лекцій важко сьогодні оцінювати конспект Русанівського, загалом, як завершений курс “Історії української літератури”. Але в тому, що збережені моєю копією теми розроблені справді

на високому науково-теоретичному рівні, сумніву немає. Вражає добре продумана періодизація творчості письменників, детальний аналіз художніх творів, широкий погляд на літературний процес із використанням історико-порівняльного матеріалу із сусідніх та інших літератур. Цю позитивну рису конспекту Русанівського я збагнув особливо тоді, коли самому довелося читати аналогічний курс у Львівському університеті. Щиро зізнаюсь: до своїх лекцій я не тільки черпав матеріал із першодруків і наукових досліджень минулого, а й дещо брав із конспекту лекцій Русанівського, навіть, бувало, цитував дещо, як-от оцінки художніх творів, літературних жанрів (наприклад, про байку, баладу). Я знаходив у попередника багато такого, чого не давали сучасні історико-літературні курси.

Глибоке знання фактичного матеріалу, кваліфікований філологічний аналіз, увага до стилів і жанрів, а найбільше – цікава, творча форма викладу – усе це приваблювало студентів до курсу лекцій незабутнього Макара Русанівського.

Я глибоко переконаний, що виданий окремою книгою (звісно, після повного відтворення тексту лекцій і деякого редагування), цей конспект стане поряд із кращими навчальними посібниками до вивчення курсу “Історія української літератури”...

Оповідає академік Євген Кирилюк:

“Частину дисертації “Шевченко і українська романтична література 30 – 40-х років” автор (М. Русанівський. – *І. Р.*) мав намір надрукувати окремою брошурою, яку мені довелося рецензувати на початку 1941 року.

У чому значення дисертації М. Русанівського, зокрема розділу про романтиків? Відомо, що в українському літературознавстві 30-х років певне поширення мала вульгарна соціологія. Адепти цього напрямку всю літературу до Шевченка оголосили “поміщицькою”, “кріпосницькою”. У світогляді й творчості самого Шевченка шукали впливів цієї “поміщицької” літератури, елементів буржуазного націоналізму. Заслуга М. Русанівського полягає в тому, що він критично переглянув це питання й показав, що ранній “Шевченко формувався чималою мірою під впливом літературної традиції 30–40 років”. Це аж ніяк не було повторенням досліджень П. Филиповича, зокрема його розвідки “Шевченко і романтизм” (1923). М. Русанівський переконливо показав спільне і відмінне у Шевченка і в українських романтиків” (Радянське літературознавство. – 1970. – №6. – С. 75).

Спогади й роздуми академіка Григорія Вервеса:

“М. В. Нагорний був доступний, скромно (якщо не сказати бідно) вдягнений, на перервах жартував із нами, а то й ставав до гурту, до пісні – ось так, ніби наш брат студент. Макар Русанівський – постать у дещо іншому, сказати б, англійському стилі. У міру миршавий, підтягнутий і вродливий: одягався, як на наші студентські достатки, недешево і з належним смаком. Був небагатослівний, його мова, жести, уся постава свідчили про стриманість і внутрішню самодисципліну, рішуче опанування себе. Лекції розпочинав і закінчував точно за розкладом, читав повільно (як академік М. Калинович), розуміючи, напевно, новизну й важливість для нас пропонованого ним матеріалу. Темою його курсу була українська література першої половини XIX століття. Ми знали, що на близьку тему “Шевченко й українські поетиромантики” він захистив кандидатську дисертацію, що тоді було рідкістю (За Є. Кирилюком, тема кандидатської дисертації М. Русанівського – “Шевченко і українська література першої половини XIX ст.”. – *І. Р.*).

Якщо М. Нагорний був ніби лібералом щодо оцінок своїх студентів, то про М. Русанівського ми знали від старшокурсників, що він вимогливий і суворий на іспитах. Отже, усю ту численну літературу, яку рекомендував, треба було знати.

Так ми й входили ще в один світ української культури – становлення науки про наше письменство... Ми ретельно відвідували лекції нашого викладача, котрий через деякий час здавався вже доступнішим, бо уважно вислуховував наші запитання (хоч би якими наївними вони були) без тієї зверхності або погорди, терпляче й увічливо відповідав на них... Належить визнати, що більшість із нас не була підготовлена до сприйняття цього серйозного університетського курсу лекцій, бо належала до того покоління молоді, на якій випробовувалися різні методи опанування знань із вульгарним соціологізмом на чолі. Письменники та їхні твори поділялися на “дві культури”, а найвище цінувався той, хто прославляв “вождя народів” і боровся з найбільшою небезпекою світу – українським буржуазним націоналізмом. А що це таке – ніхто не знав...

Мені здається, що з лекцій Русанівського, які дедалі ставали цікавішими, доступнішими, а пильні широко розкриті карі очі викладача – уважнішими й добрішими, ми багато для себе дізнавалися нового й навчального. Лекції його були позбавлені емоційно-піднесеного тону й пафосу (який був доступний нам), трималися на рівні наукової бесіди, до котрої треба було готуватися, вони вимагали напруження думки, активізації знань, збуджували перші наукові пошуки... Насамперед, ми розуміли, що таке літературний процес, як вимальовуються і знаходять своє місце в ньому видатні, середні й зовсім не помітні постаті (від Котляревського до Пузини чи Білецького-Носенка включно), яку роль відігравали в ньому журналістика і критика (яка тоді робила свої перші кроки), нарешті, як народжувався геніальний Шевченко, синтезуючи насамперед здобуток попередньої національної літератури...

Слід також наголосити, що наш доцент був сміливим, бо розглядав українську літературу з геніальним Тарасом Шевченком на чолі як літературу велику й самобутню. У його лекціях не було й тіні національного нігілізму й холуйської впливовості (на нас), які запанували вже після війни, а надто у зв'язку з відомим тостом Сталіна за великий російський народ. Тоді русифікація вищих навчальних закладів й українських шкіл тільки розпочиналася. Її метою було витіснення української мови з українських шкіл і вишів. Завадила війна, але всі “осині гнізда ворогів” були взяті на облік і в перші ж дні війни рукою ката знищені. Не минули цієї страшної долі й наші улюблені викладачі. Своїми лекціями, у яких пропагували культуру українського народу, формували наші національну гідність, самосвідомість і честь, вони ставали “небезпечними” для країни, а отже, повинні бути “за бортом історії”.

Дисертація Макара Русанівського не збереглася. Не вцілів і рукопис-конспект лекцій, які ми слухали. Побачила світ лише узагальнювальна стаття (щось на зразок автореферату дисертації), надрукована в “Наукових записках” філологічного факультету Київського університету за 1939 рік: “Шевченко і українська література першої половини XIX століття”. Цей збірник, до речі, якимось чудом потрапив до Кзил-Орди, де ми закінчували університет 1942 року, і звідти йшли до армії... Він став головним джерелом чи не всіх наших дипломних робіт. Начитавшись статей цієї великої збірки, у якій узяли участь учені, що робили першу спробу відродити академічне порівняльне літературознавство, я навіть “дерзнув” написати дипломну роботу на тему “Щоденник” Шевченка серед світової мемуаристики середини XIX століття”...

Згадана стаття Макара Русанівського з огляду на подальший розвиток українського літературознавства заслуговує найпильнішої уваги. І річ не тільки в тому, що в ній на науковий ґрунт поставлене питання вивчення літературно-творчих взаємовпливів і контактів Шевченка з його попередниками й сучасниками, а й у тому, що була створена нова концепція розвитку всього нашого письменства першої половини XIX століття як наслідок історично

закономірного процесу духовного зростання народу, який уже міг дати світові геніального поета.

Шевченко, читаємо у згаданій статті, “створив такі художні цінності, які становлять цілий новий етап в прогресі культури всього народу і кладуть основу для розвитку нових культурних скарбів на цілі віки”. І далі: “Шевченко сам, як поет і громадський діяч, піднісся до найпередовіших ідей свого віку і своєю літературною діяльністю вивів усю українську літературу на широкі дороги світових літератур”. Погляд, як бачимо, цілком сучасний. А як він сміливо й недвозначно підносив національний престиж нашої літератури тоді, під кінець 30-х років, нічого й говорити”.

Бесіда мого брата Віталія Русанівського з професором Київського національного університету імені Тараса Шевченка Наталею Костенко:

Н. Костенко: Розкажіть, будь-ласка, про наукову діяльність Вашого батька.

В. Русанівський: Як науковець він найбільше цікавиться творчістю Шевченка. Велика стаття батька про харківських романтиків, попередників Шевченка, про спільне і відмінне в їхній творчості з'явилася у збірці до 125-річчя Кобзаря. Недавно Петро Кравчук із Канади надіслав передрук його статті з газети “Комуніст” 1940 року про “Гайдамаків” Т. Г. Шевченка.

1939 року одним із перших у своєму поколінні батько захистив кандидатську дисертацію. А найпершим був Іван Грицютенко, котрий захистив 1937 року (він працював у Львівському університеті). То був період, коли старше покоління науковців, що здобули вчені звання і ступені до революції, уже відходило, а молодше – діти селян і робітників – тільки починало вибиватися в люди. Батько мав намір опрацювати весь доробок українських письменників, що виступили в 40-ві роки XIX століття, але не встиг. Дуже сумлінно ставився він і до підготовки лекцій, які читав. Та найбільше часу забирала адміністративно-організаційна робота. Запам'яталася підготовка до 70-річного ювілею Агатангела Кримського (у січні 1941 року). На ювілей приїхали письменники із Західної України, зокрема син Василя Стефаника Юрко, який тепер живе в Канаді. Нещодавно, перебуваючи там, я з ним зустрівся.

Н. Костенко: Чи є надія видати праці Макара Олексійовича?

В. Русанівський: Дуже хотілося б це зробити. Щоправда, завершених студій небагато, набереться тільки 8-10 аркушів. Можливо, спробуємо з кимось скооперуватися.

Н. Костенко: Це було б найкращим ушануванням пам'яті Вашого батька, педагога і вченого, керівника нашого факультету. Спасибі Вам велике за Вашу розповідь!

Отримано 2 жовтня 2012 р.

м. Київ